Ελευθερία Χριστινίδου

Τα ονοματολογικά δεδομένα στον πληθυσμιακό χάρτη του Ηρακλείου 1863-1913

Abstract

Surnames on the population map of Heraklion (1863-1913)

In the half-century prior to the Union of Crete with Greece (1913), population mobility in the largest urban centre of the island, due to the successive risings and Autonomy, and the political changes they set in motion, transformed the city from an Ottoman into a Christian stronghold.

This paper aims to present surname data documenting population fluidity in all the various ethnic and religious groups (Christians, Muslims, Jews, Armenians, Franco-Levantines, etc.) and subgroups (Greek citizens, Greeks of the *diaspora*, Kurds, Benghazis). The statistical data clearly depict the multicultural character of the city, and its power as an urbanisation magnet for rural inhabitants and an inviting port of the wider East. The pictures thus formed, fluid and changeable during the period in question, show the trends of the communicating population vessels among the Great Island, the Ottoman territories, the Kingdom of Greece and the Mediterranean as a whole.

Archival sources are also used to monitor the process of surname establishment in Crete due to the spread of bureaucracy in public administration and, of course, the ideology expressed by naming choices.

The sources used comprise archival material of all kinds, such as tax, census, educational and other records, loose documents of the Demogerontia Archive and the Municipal Archive of Heraklion, and the contemporary press.

Λεξεις Κλειδια: Ηράκλειο, δημογραφία, επώνυμα, επίθετα, πληθυσμός, αρχειακές πηγές, πατριδωνυμικά, Χριστιανοί, Τουρκοκρητικοί, Εβραίοι, Αρμένιοι, Φραγκολεβαντίνοι, Πέρσες, πληθυσμιακή κινητικότητα

Φωτογραφίες εποχής απεικονίζουν συχνά τον άνθρωπο μέσα στην πόλη. Εμείς, σήμερα, αδυνατώντας να ταυτοποιήσουμε το άτομο, δεν αναρωτιόμαστε το ποιος, αλλά το πού τραβήχτηκε αυτή. Εστιάζουμε στο background και όχι στον πρωταγωνιστή. Με την εργασία αυτή φιλοδοξούμε να αποκαταστήσουμε τον Ηρακλειώτη του τότε, στη θέση που του έδωσαν οι φωτογράφοι της εποχής ανασύροντας από τα κατάστιχα τη χαμένη του ταυτότητα. Όπως

* Το κυρίως κείμενο αποτελεί κατά ένα τρόπο συνέχεια και εξειδίκευση του περιεχόμενου του άρθρου Σιδηρόπουλος Κλ. - Δρακάκης Εμμ. (2017), καθώς συνιστά μέρος της ευρύτερης έρευνας των συμμετόχων μελετητών. Διατηρεί το περιεχόμενο της προφορικής ανακοίνωσης με την προσθήκη των απαραίτητων βιβλιογραφικών και εικονογραφικών δεδομένων. Για την ποικιλότροπη βοήθεια εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στη διεύθυνση και στο προσωπικό της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης, ιδιαίτερα του τμήματος αρχείων (Στ. Γρατσέα).

isbn: 978-960-9480-35-2
12iccs.proceedings.gr

Εικ. 1. Ηράκλειο. Αμπάρ Αλτί το 1900 (= σημερινή οδός Χάνδακος) και λεπτομέρεια. Συμβολαιογράφος Χ. Καμινοπέτρου (1861-1939): σφραγίδες. Πηγές: G. Gerola και ΓΑΚ Ηρακλείου.

στο παράδειγμα του *Χαράλαμπου Καμινοπέτρου του Πέτρου* (1861-1939: αριθμ. Δημοτολογίου 417, αριθμ. Μητρώου Αρρένων 9) (Εικ. 1), Ηρακλειώτη με καταγωγή από την Πάρο.

Πάνω από 40.000 ονομαστικά λήμματα με πληροφορίες για τους κατοίκους της πόλης, την περίοδο που εξετάζουμε, είναι τα πρώτα αποτελέσματα μιας συλλογικής έρευνας που υπηρετείται εδώ και πέντε περίπου χρόνια, με τη συγκέντρωση και μελέτη υλικού από τον Μανώλη Δρακάκη, τον Κλεάνθη Σιδηρόπουλο και τη γράφουσα. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκε αρχειακό υλικό κάθε είδους, όπως τα Δημοτολόγια του 1880 και 1900, τα μητρώα αρρένων, φορολογικές καταστιχώσεις όπως του στρατιωτικού φόρου στα 1863, του φόρου επιτηδευματιών και του αντίστοιχου της οδοποιίας στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, διοικητικοί κατάλογοι όπως οι εκλογικοί με τις πάμπολλες συμπληρώσεις τους, εκκλησιαστικοί όπως εκείνοι των βαπτίσεων, εκπαιδευτικοί με ονόματα μαθητών και δασκάλων, μαζί με ατέλειωτα διοικητικά, λυτά έγγραφα του δημογεροντιακού και δημοτικού αρχείου Ηρακλείου, καθώς και ο σύγχρονος μ’ αυτά Τύπος.

Τα επώνυμα κυριολεκτικά γεννιούνται και διαμορφώνονται την εποχή αυτή μαζί με τη δημιουργία της ελληνόγλωσσης γραφειοκρατίας. Μέχρι τότε στην οθωμανική Κρήτη διεκπεραιώνονταν στην επίσημη τουρκική γλώσσα, ακατανόητη και ως άκουσμα και ως γραφή στους πολλούς και κατά συνέπεια δυσλειτουργική. Η ελληνόφωνη γραφειοκρατία στην Κρήτη, μοντέλο εισηγμένο από την Ελλάδα και απώτερα από τη Δύση, αρχίζει να εμφανίζεται δειλά μέσα από τη λειτουργία της Δημογεροντίας, της εξαρτημένης απ’ αυτήν Ορφανικής Τράπεζας και των σχολείων, γύρω στο 1860 και συστηματικά μετά το 1878 με τη Σύμβαση της Χαλέπας και εξαιτίας της, με τη δημιουργία των δήμων και των αρχείων τους, των υποθηκοφυλακείων και των συμβολαιογραφείων. Η ορθή λειτουργία των διοικητικών δομών αυξάνει την ανάγκη παγίωσης και καταγραφής όλων των επωνύμων στα ελληνικά. Το συγκεκριμένο έργο αναλαμβάνει μια μεγάλη ποικιλία γραφέων, από Χριστιανούς βυζαντινίζοντες, μέχρι Τούρκους που παλεύουν τα ελληνικά. Αυτοί αποτυπώνουν στα κατάστιχά τους επώνυμα με διάφορες μορφές, από την πιο πρωτόγονη και απλοϊκή, *Γεώργιος υιός Μπουραξάκενας*, *Γεώργιος Τσιλεγκίρης αδελφός Αδαμάκη*, ή *δούλος Θεμιστοκλή ιατρού* μέχρι την πιο ολοκληρωμένη *Σταύρος Μαρκόπουλος του Δευκαλίωνος*.

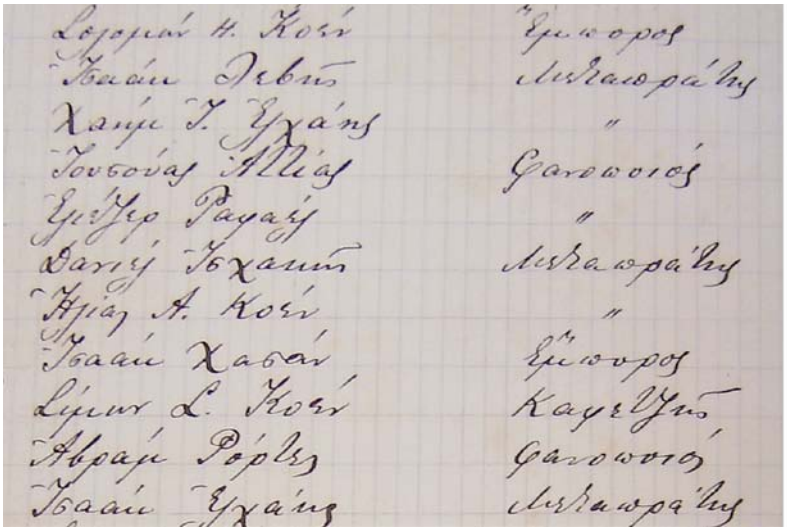

Εικ. 2. Κατάλογος μελών εβραϊκής κοινότητας Ηρακλείου και σφραγίδα της.
Πηγή: Αρχείο Δήμου Ηρακλείου.

Οι ίδιοι καλούνται να μεταφέρουν στα ελληνικά ξενικά ονόματα, Φραγκολεβαντίνων, Αρμενίων, Εβραίων (Εικ. 2) καταφεύγοντας στην απλοποίηση: π.χ. ο Εβραίος *Σαβατούμ Ελχάι* μεταγράφεται σε *Σαπατάκης Ελχάης*.

Τη ρευστότητα στον σχηματισμό των επωνύμων επιτείνουν οι μετονομασίες όπως ο *Σαατσάκης Εμμανουήλ του Ιωάννη* που μετονομάζεται σε *Γιαννίκος*, προφανώς από το όνομα του πατέρα του (αρ. Μητρώου Αρρένων 1542, γεν. 1890) ή ο *Μηλαθιανάκης Ιωάννης του Αντωνίου* που μετονομάζεται σε *Σανούδος* αποβάλλοντας το επίθετο καταγωγής (αρ. Μητρώου Αρρένων 1817, γεν. 1892) ενώ ο μεγαλύτερος αδερφός του δηλώνεται σταθερά με διπλό επώνυμο *Μηλαθιανάκης ή Σανούδος Γεώργιος του Αντωνίου* (αρ. Μητρώου Αρρένων 1226, γεν. 1888). Αξιοσημείωτη είναι η ονοματολογική αφομοίωση μέσα από την μετονομασία εξωκρητικής καταγωγής ατόμων π.χ. ο Σίφνιος *Γεώργιος Διγενής* που δηλώνει κάτοικος Ηρακλείου μετονομάζεται στα 1879 σε *Γεώργιος Καλογεράκης* και χάνεται μες στο πλήθος των -άκηδων.

Η χρήση των πολλών διπλών επωνύμων, Χριστιανών και Μουσουλμάνων καταλογογραφημένων παρατακτικά: *Ιωάννης Αντωνάκης Τσαγκάρης Γουβιανός*, *Αντώνιος Γοβατζής Περβολαράκης*, *Γεώργιος Χρυσοχόος Γαμβρός Λαζαράκη* (φορολογικό κατάστιχο 1863) ή διαζευκτικά *Στυλιανός Πρατσινάκης ή Μακρής ή Ντάλιας* (Δημοτολόγιο του 1900 και Μητρώο Αρρένων του 1907), φανερώνουν την προσπάθεια του ατόμου να δηλώσει επακριβώς τα στοιχεία της ταυτότητας του για να τον αναγνωρίζουν οι συντοπίτες του μέσα στην ανωνυμία του πλήθους και την ποικιλοχρωμία της πόλης, αλλά και για να αποφύγει τις τυχόν συνωνυμίες, δείχνοντας παράλληλα ότι δεν έχει αποφασίσει ποιο είναι το οριστικό επώνυμό του: *Μιχαήλ κτίστης Αρχανιώτης*. Είναι άγνωστο αν ο *Μιχαήλ κτίστης Αρχανιώτης* διατήρησε κάποια από τις ιδιότητές του ως επίθετο, έγινε *Κτιστάκης*, *Αρχανιωτάκης* ή προτίμησε κάτι τρίτο.

Διπλά επώνυμα έχουν κυρίως οι Μουσουλμάνοι κάτοικοι εντός των τειχών της πόλης και ακόμα περισσότερα οι κάτοικοι της περιφέρειας του Δήμου Ηρακλείου, Τοπ Αλτί, Ακ Τάμπια, Μεσκηνιά, Μπεντεβή κ.ά., όπως ο *Ονταμπαχιάκης ή Σκλόπας* και λιγότερα οι χριστιανοί

οι οποίοι φαίνεται να οριστικοποιούν σε μεγάλο βαθμό τα επώνυμά τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι πολλοί μετονομάσθηκαν σε Παπαδάκης, έχοντας διπλό επώνυμο αρχικά. Προφανώς ήταν τιμή γι' αυτούς να έχουν έναν ιερωμένο στην οικογένεια και ήθελαν να το δηλώσουν. Φαίνεται όμως πως το παράκαναν, έτσι ώστε οι Παπαδάκηδες, οι Δασκαλάκηδες και οι Χατζάκηδες/ Χατζηδάκηδες για τους ίδιους λόγους να γίνουν τόσοι πολλοί, ώστε ο αρθρογράφος της τοπικής εφημερίδας (εφ. *ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ* φ. 96, 8/6/1895) να τους καλεί να αλλάξουν επώνυμο «προς αποφυγήν ταυτότητος επωνυμιών, αφ' ου δα και τα επώνυμα Παπαδ.(άκης), Δασκαλ.(άκης), Χατζ.(άκης/ηδάκης) απώλεσαν την αρχικήν σημασία των».[1] Παρατηρείται χαρακτηριστικά ότι το πιο κοινό μουσουλμανικό επώνυμο της εποχής, το εθνικό *Αρναουτάκης*, παραδίδεται με επτά διαζευκτικά επώνυμα ενώ καταγράφονται και περιπτώσεις όπως του *Αρναουτάκη ή Αρτζουχαλτζάκη* όπου εκπίπτει το σύνηθες και μένει το δεύτερο.

Την κινητικότητα στον σχηματισμό των επωνύμων δηλώνουν και τα πολλά ελλειπτικά επώνυμα, όπως *Αντώνης Κοντορεβυθιά*, *Μανόλης του Άντρα*, *Ιβραήμ νόθος*, ή περιπτώσεις με όνομα και τίτλο, όπως ο γνωστός *Μπεξέτ εφέντης*, διευθυντής του Εφκαφείου και όχι *Χουσείν Μπεξέτ εφέντης Αστσάκης*, όπως ήταν πλήρες το ονοματεπώνυμο του ατόμου. Αξιοσημείωτη κατηγορία ελλειπτικών επωνύμων ή αν θέλετε, ονοματολογικής απόκλισης είναι αυτή των γυναικών που εργάζονται ως μαίες, υπηρέτριες, ή πόρνες, οι οποίες προσδιορίζονται συνήθως γεωγραφικά π.χ. *Μαρίκα Ροδίτισσα*, *μαμή Ρεθυμνιά ή οι υπηρέτριες Θραψανιώτισα και Καδεμή Μαγαρικοπούλα* (χωριό Μαγαρικάρι). Ειδικά οι υπηρέτριες έχουν συχνά το επώνυμο της οικογένειας στην οποία εργάζονται και το ίδιο συμβαίνει και σε Χριστιανούς και σε Μουσουλμάνους.

Ενδεικτικό της μη παγίωσης των επωνύμων και της δυσκολίας συνεννόησης του γραφέα με τον πολίτη, κυρίως λόγω της εν γένει αγραμματοσύνης, είναι τα παραδείγματα εκείνα, στα οποία ο γραφέας-συντάκτης μιας αίτησης ή ενός καταλόγου καταγράφει ένα επώνυμο και ο συγκεκριμένος άνθρωπος υπογράφει με άλλο. Π.χ. ο γραφέας συντάσσει αίτηση του *Ι. Περδικάκη*, ο οποίος όμως υπογράφει ως *Περδικογιάννης.*

Ως τώρα απομονώσαμε 8.000 περίπου επώνυμα κατοίκων που ζουν και εργάζονται[2] στο Ηράκλειο από το 1863 μέχρι την Ένωση με την Ελλάδα. Επώνυμα πατρωνυμικά, σπανιότατα μητρωνυμικά, επαγγελματικά, παρωνυμικά και τέλος τα επώνυμα που δείχνουν την καταγωγή του ίδιου που το φέρει ή ενός προγόνου του, εθνικά ή τοπωνυμικά.[3] Τα τελευταία είναι αυτά που μας απασχολούν στην παρούσα μελέτη.

---

[1] «Παπαδάκης, Δασκαλάκης, Χατζάκης. Τα ανωτέρω τρία επώνυμα απαντώσιν εν Κρήτη συχνότατα. Εις παλαιοτέρους χρόνους οι παπάδες, οι δασκάλοι (ούτως ελέγοντο οι έχοντες επάγγελμα το διδάσκειν, αλλά και οι γιγνώσκοντες ν' αναγνιγνώσκωσιν, οίτινες συνήθως εχρησίμευον και ως ψάλται εν ταις εκκλησίαις) και οι χατζήδες εθεωρούντο ως αποτελούντες έγκριτον κοινωνικήν τάξιν, διά τούτο δε οι εξ αυτών καταγόμενοι εφιλοτιμούντο να επονομάζωνται εκ του τίτλου του πατρός ή του πάππου αυτών, αποβάλλοντες το επώνυμον της οικογενείας των. Εντεύθεν οι πολυπληθείς Παπαδάκιδες, Δασκαλάκιδες, Χατζάκιδες ή Χατζιδάκιδες εν Κρήτη. Καλόν θα ήτο, αν οι ούτω επωνυμούμενοι απεφάσιζον ν' αναλάβωσι τα άλλα οικογενειακά των επώνυμα προς αποφυγήν ταυτότητος επωνυμιών, αφ' ου δα και τα επώνυμα Παπαδ.(άκης), Δασκαλ.(άκης), Χατζ.(άκης/ηδάκης) απώλεσαν την αρχικήν σημασία των.»

[2] Χαρακτηριστικό παράδειγμα το έγγραφο αίτημα (ΙΑΚ, Αρχείο Ύπατου αρμοστή, διεύθυνση Εσωτερικών, α/π 604/4-9-1900) όλων ονομαστικά (116!) των ξυλουργών του Ηρακλείου για επίσπευση του σχεδίου πόλεως και άρση των περιορισμών στις εργασίες τους.

[3] Η διαίρεση των επωνύμων σε είδη με βάση το σημαινόμενο ακολουθεί τη μέθοδο Τριανταφυλλίδη: Μανόλη

Τα Ηρακλειώτικα επώνυμα που δείχνουν καταγωγή σχηματίζονται με τρεις τρόπους. Πρώτος τρόπος: από τη ρίζα μιας λέξης που δηλώνει τόπο (χωριό, πόλη, περιφέρεια, χώρα, άλλο γεωγραφικό προσδιορισμό) και τις πατριδωνυμικές καταλήξεις: α) -(ι)ανός: *Πατσιδιανός* (χ. Πατσίδες Πεδιάδος), β) -(ι)ώτης: *Χανιώτης*, *Νησιώτης*, γ) -ινός: *Αρτινός*, δ) -ίτης: *Πεδιαδίτης*, ε) -λής: *Μισιρλής* (Μισίρι = Αίγυπτος). Σ' αυτά προστίθεται η κρητική κατάληξη -άκης που δείχνει τον γιο, έτσι έχουμε στο Δημοτολόγιο του 1900 να δηλώνεται ο πατέρας με το επώνυμο *Μελεσανός*, *Βιαννίτης*, *Βονιανός*, *Βιτσιλιανός*, και τα παιδιά με το επώνυμο *Μελεσανάκης*, *Βιαννιτάκης*, *Βονιανάκης*, *Βιτσιλιανάκης* κ.ά., ενώ όταν πρόκειται για αδελφούς να χρησιμοποιείται το ουδέτερο γένος του επιθέτου στον πληθυντικό *αδερφοί Ρουκουνάκια* αντί *αδερφοί Ρουκουνάκη* ή *Ρουκουνάκηδες*. Η κατάληξη -άκης είναι σαφές ότι πρόκειται για κατάληξη υποκοριστικού που δηλώνει το παιδί κάποιου και καθώς χρησιμοποιείται το ίδιο και από τους Χριστιανούς και τους Μουσουλμάνους δεν τίθεται θέμα υποτίμησης του προσώπου που τη φέρει για λόγους εθνικούς, θρησκευτικούς, κοινωνικούς ή άλλους.

Δεύτερος τρόπος: από τη ρίζα μιας λέξης που δηλώνει τόπο και την κατάληξη -άκης: *Σαντορινάκης*, *Σμυρνάκης*, κ.ά.

Και τρίτον: με άλλες ιδιωματικές καταλήξεις που δηλώνουν συγκεκριμένο τόπο όπως η κατάληξη -έλης της ευρύτερης περιοχής Λέσβου, Λήμνου, Αϊβαλί κ.λπ. (*Αλεπουδέλης*, *Σακέλης*) (Εικ. 3) αλλά και στα δικά μας Σφακιά (*Μανουσέλλης*), η κεφαλλονίτικη -άτος (*Μαρκατάτος*[4]), η λόγια κατάληξη -όπουλος (*Ριζόπουλος*), από το χωριό Ρίζα Βιάννου, η τουρκική -ογλου (*Ομέρογλου*) και η περσικοφανής -ζαδέ (*Λιατιφζαδέ*).

Η καταγωγή των Ηρακλειωτών αντλείται και ως ρητή πληροφορία άσχετα από τα επίθετα, από τις αρχειακές πηγές. Σε ονομαστικούς καταλόγους όπως αυτός των αρτοποιών από την Ήπειρο με δισύλλαβα ή τρισύλλαβα επώνυμα *Βέργος*, *Γιαννούλης*, *Δάκας*, *Δάλμας*, *Δράσος*, *Κόρδας*, *Μπάκος*, *Τούλης*, *Χαΐτος*, *Χανδάνος*[5] κ.ά. ή από μεμονωμένα ονόματα σε διάσπαρτα έγγραφα με πιο χαρακτηριστικά τον Καλύμνιο *Αντωνάκη Γεώργιο*, τον Ηπειρώτη *Βολονάκη*

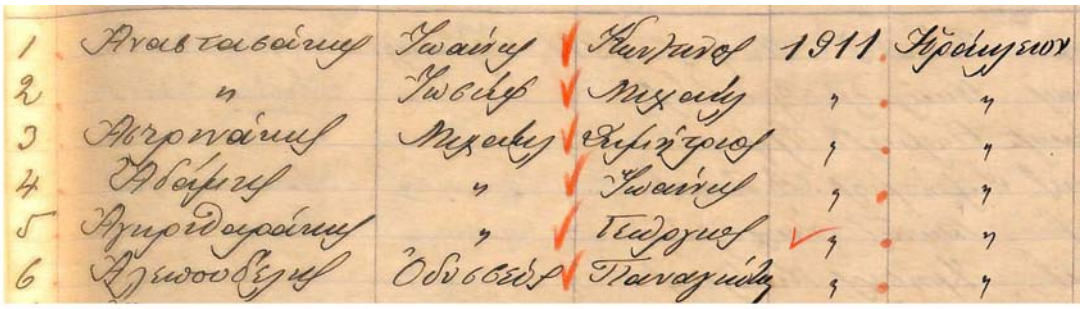

6 | Αλεπουδέλης | Οδυσσεύς | Παναγιώτης | 1911 | Ηράκλειον

Εικ. 3. Ηράκλειο. Μητρώο αρρένων δήμου. Απόσπασμα των γεννηθέντων στα 1911.
Πηγή: Αρχείο Δήμου Ηρακλείου.

Τριανταφυλλίδη, *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, ΑΠΘ , Θεσσαλονίκη 1982.

4 Αν και ο συγκεκριμένος έχει τεκμηριωμένη καταγωγή από τις Μάλες Ιεράπετρας (15ος αιώνας). Gerola (1932), *Monumenti* IV, Venice, Istituto Veneto, 578.

5 Ενδεικτικά: Αρχείο Δήμου Ηρακλείου (στο εξής ΑΔΗ) 3.2/111-410 (24-9-1907).

Σπυρίδωνα, τον Κεφαλονίτη *Πολάκη Γεράσιμο*,[6] όλοι με κρητοφανή επίθετα, ενώ ο ξενοφανής *Καββαδάτος Γεώργιος*, έμπορος από τη Γέργερη, με τους δυο γονείς του κρητικούς ζητά με αίτησή του να γίνει δημότης Ηρακλείου.[7]

Όμως υπάρχουν και περιπτώσεις που το επώνυμο ανήκει στα τοπωνυμικά-εθνικά αλλά οι πηγές μας βεβαιώνουν μια διαφορετική καταγωγή, από εκείνη που το επίθετο δηλώνει: π.χ. ο *Αλέξανδρος Βουλγαράκης* του οποίου το επώνυμο δηλώνει καταγωγή από το χ. Βουλγάρω Χανίων, από έγγραφη αίτηση μεταδημότευσής[8] του στο Ηράκλειο πληροφορούμαστε ότι ήταν προσωρινός κάτοικος Αθηνών, καταγόμενος από το χ. Συκολόγος Βιάννου και ο *Ασάν Χανιωτάκης*, επίσης με τοπωνυμικό επίθετο (Χανιά) σε ανάλογη αίτηση[9] δηλώνει πρώην κάτοικος του χ. Ράφτης, δήμου Ζαρού. Προφανώς και στις δύο περιπτώσεις, όπως και σε άλλες παρόμοιες διαπιστωμένες, το επώνυμο δηλώνει μια απώτερη στον χρόνο καταγωγή των ατόμων.

Από πού ήρθαν οι 22.000 με 25.000 άνθρωποι που κατοικούν στο Ηράκλειο την περίοδο 1863-1913 μια και ο πληθυσμός της πόλης αυξάνεται σταδιακά αυτό το χρονικό διάστημα. (Δρακάκης – Σιδηρόπουλος 2017, 458-473) (Εικ. 4).

ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ	1881	1900	1907	1911
Ορθόδοξοι	5965	10753	12772	15877
Μωαμεθανοί	13286	11659	10319	9248
Ισραηλίτες	51	69	81	60
Αρμένιοι	0	39	36	
Καθολικοί	58	160	125	
Διαμαρτυρόμενοι	2	13	41	
ΣΥΝΟΛΑ	21243	22693	23374	25185

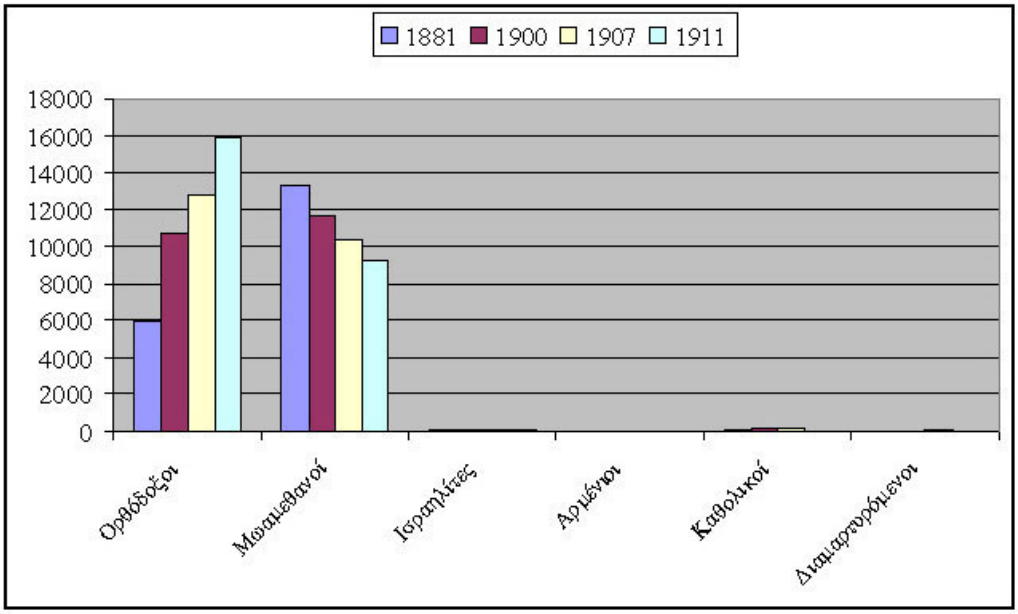

Εικ. 4. Ηράκλειο 1881-1911: η πληθυσμιακή εξέλιξη.

6 Βεβαίωση ότι είναι κάτοικος Ηρακλείου από το 1901, καταγόμενος εκ Φαρακλάτων Κεφαλληνίας ΑΔΗ 3.2/111-55 (4/9/1907) & 111-56 (1/9/1907).

7 ΑΔΗ 3.2/62-659 (27/9/1904) & 660 (27/9/1904).

8 ΑΔΗ 3.2/111-419 (26-9-1907) & -420 (14-10-1907).

9 ΑΔΗ 3.2/13-180 (27-1-1901).

Γιατί στα 1669, μετά την παράδοση της Κάντιας στους Οθωμανούς, οι αυτόχθονες εναπομείναντες κάτοικοί της ήταν μόλις 13 ορθόδοξοι και 26 Εβραίοι (Κολοβός – Σαρηγιάννης 2008, 207-208). Όμως η Κάντια-Ηράκλειο πολύ γρήγορα λειτούργησε σαν όρυγμα σε ακτή. Λίγο μετά το άνοιγμά του η θάλασσα και ο χρόνος το ξαναγεμίζουν με νέα άμμο.

Από ποιο χωριό, πόλη, περιφέρεια, χώρα ήρθαν, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι, μας το δείχνουν οι χάρτες, όπου συγκεφαλαιώνονται οι μέχρι τώρα διαθέσιμες πληροφορίες προέλευσης.

Ο πρώτος (Εικ. 5) απεικονίζει τη μετακίνηση των πληθυσμών από την ύπαιθρο χώρα στην πόλη του Ηρακλείου. Παρατηρούμε ότι πολλοί Μουσουλμάνοι κυρίως από τις περιοχές της Βιάννου και του Μονοφατσίου, αλλά όχι μόνο, αφήνουν τα χωριά τους λόγω της πίεσης που δέχονται από τους Χριστιανούς μετά την επανάσταση του 1866 και περισσότερο του 1897 (Πεπονάκης 2001, 128· Δρακάκης 2001, 155). Τότε καλύπτουν και ένα μέρος του πληθυσμιακού κενού που δημιούργησε η μαζική απομάκρυνση των μουσουλμάνων αστών. Οι αρχειακές πηγές μας δίνουν όμως και πολλές αιτήσεις μεταδημότευσης μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων[10]

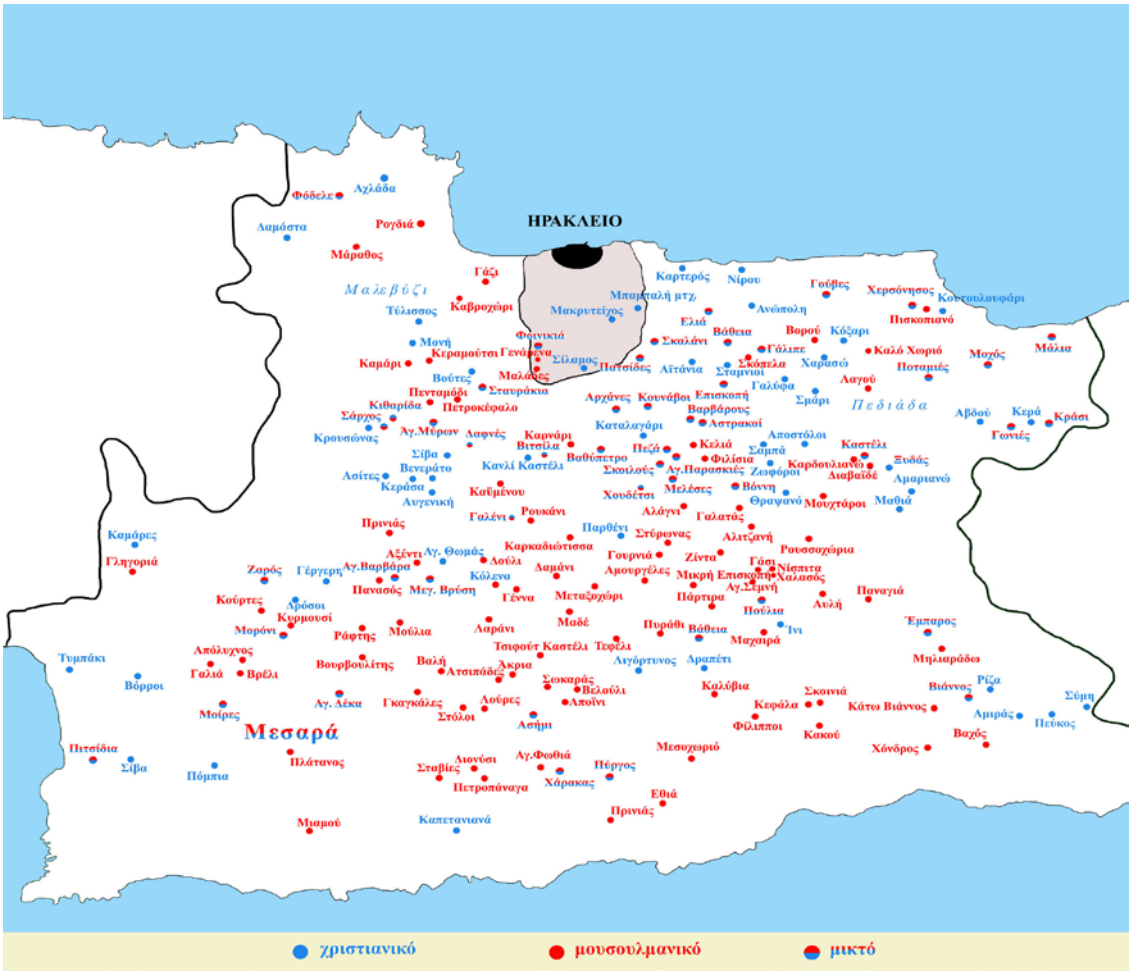

Εικ. 5. Ηράκλειο. Τα χωριά προέλευσης των αστών.

10 Ενδεικτικά: δήμος Μεγ. Βρύσης 31 άτομα ΑΔΗ 3.2/13-430 (27-2-1901), 20 άτομα ΑΔΗ 3.2/13-115 (19-1-1901), 10 άτομα ΑΔΗ 3.2/13-131 (20-1-1901) και 10 ακόμα άτομα ΑΔΗ 3.2/62-520 (20/9/1904) & 521 (24/9//1904). Δήμος Βιάννου 6 άτομα ΑΔΗ 3.2/62-665 & 666 (1/10/1904). Δήμος Σκοινιά 8 άτομα ΑΔΗ 3.2/62-665 & 666 (1/10/1904) κ.ά.

Εικ. 6. Ηράκλειο. Τα χωριά/πόλεις προέλευσης εκτός Ηρακλείου.

ακόμα και σε ειρηνικές περιόδους, τόσο Μουσουλμάνων όσο και Χριστιανών. Αθροιστικά από την ύπαιθρο προς το άστυ μετακινήθηκαν Μουσουλμάνοι από 139 χωριά ενώ Χριστιανοί από 107.

Αντίθετα εκείνοι που μεταναστεύουν από τους άλλους νομούς της Κρήτης (Εικ. 6) στο Ηράκλειο είναι κυρίως οι Χριστιανοί, συγκεκριμένα για τον νομό Χανίων οι Χριστιανοί φεύγουν από 15 χωριά, ενώ οι Τουρκοκρητικοί μόνο από 2 και από τη Γαύδο. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τη Χώρα Σφακίων έρχονται Χριστιανοί και ένας Μουσουλμάνος. Χριστιανοί μετακινούνται από 27 χωριά του νομού Ρεθύμνης, ενώ Μουσουλμάνοι από 10 και από το ίδιο το Ρέθυμνο. Και από την περιοχή του Λασιθίου αυτοί που μεταναστεύουν στο Ηράκλειο είναι κυρίως Χριστιανοί, από 31 χωριά και Τουρκοκρητικοί από 13.

Το Ηράκλειο αποτελεί πόλο έλξης για τους Χριστιανούς της ευρύτερης οθωμανικής επικράτειας (Εικ. 7). Εύκολα μετακινούνται, λοιπόν, ο *Οικονομίδης* και *Μητσόπουλος* από τα Γιάννενα, ο *Μαλέτσικος* από την Κοζάνη, ο *Στεργιάδης* ή *Σαλονικιός* από τη Θεσσαλονίκη, ο *Πιτιρίγκας* από τα Τρίκαλα, ο *Ζαμπιόζης* από τη Λάρισα, ο *Λαμπαδάριος* από την Κωνσταντινούπολη, ο *Κοκάρης* από τη Μυτιλήνη, ο *Ροΐδης* από τη Χίο, ο *Σταυράκης* από το Αϊβαλί, ο *Βαρδαβάς* από τη Σύμη, ο *Διακάκης* από την Κάσο, ο *Μπρας*, ο *Σαματάς*, ο *Κούρτης* κ.ά. από την Κάρπαθο, ο *Αντωνάκης* από την Κάλυμνο και άλλοι πολλοί, γιατί ο ερχομός τους διευκολύνονταν διοικητικά. Αντίθετα η ελληνική ιθαγένεια ήταν αποτρεπτική για την τουρκική διοίκηση της Κρήτης, γι΄ αυτό και λιγοστές οι αφίξεις από την Ελλάδα. Ένας Αρκάς ο *Αλικιώτης*, ο *Μόραλης και* ο *Μωραΐτης* από τον Μοριά, και ένας Ρουμελιώτης μαζί με μεμονωμένες περιπτώσεις υπαλλήλων, κυρίως δασκάλων από την Αθήνα. Εξαιρούνται οι Κυκλάδες οι οποίες φαίνεται να συντηρούν αδιαλείπτως από τα προϊστορικά χρόνια την πληθυσμιακή τους όσμωση με την Κρήτη. Γραμμές ναυσιπλοΐας ενώνουν τα νησιά με το Ηράκλειο, διακινώντας ανθρώπους και εμπορεύματα, διευκολύνοντας τις επαγγελματικές μετακινήσεις: Τήνιοι λιθοξόοι (*Σταβλής Στυλιανός*), Σαντορινιοί βαρελοποιοί (*Πρέκας*, *Μυκωνιάτης*), Ανδριώτες (*Ζέης*), Συριανοί (*Παπουλής*) κ.ά. Προς τα δυτικά διατηρείται η θαλάσσια επικοινωνία με τα Επτάνησα, κατάλοιπο της Βενετοκρατίας με κραυγαλέο παράδειγμα τα Κύθηρα: *Καλοκαιρινός*, *Κασιμάτης*, *Σοφίος*

Εικ. 7. Ηράκλειο. Οι πόλεις προέλευσης εκτός Κρήτης.

είναι οι Τσιριγώτες κάτοικοι του Ηρακλείου, ενώ δεν λείπει και ο Ζακυνθινός *Λιβερόπουλος*, ή ο Ιθακήσιος *Θιακάκης*.

Μαζί και πολλοί Μικρασιάτες (*Μπαμπούδης Μ.* από την Κίο, *Κατσουλέρος Δ.* από την Πέργαμο, *Μιχαηλίδης Β.* και *Αθανασιάδης Σπ.* από τη Σμύρνη), *Καρναβούρας* από τη Μενεμένη, Καππαδόκες (*Ισαάκ Γρηγορίου*), Τάταροι από την Κριμαία, Μαυροθαλασσίτες, Καραμανίτες, Κύπριοι (*Οικονομίδης Αθανάσιος*) και Χριστιανοί (*Σωτηρίου Χρ.*, *Παναγιώτου Δ.* κ.ά.) από την Αγχίαλο της Βουλγαρίας (Εικ. 8). Ενώ οι προσδιορισμοί *Ανατολού Φατιμέ* και *Ανατολίτης Χασάν (του) Χουσεΐν* παραπέμπουν σε μια αόριστα ανατολίτικη, εξωτική για την Κρήτη, καταγωγή.

Δεν διευκολύνονταν όμως το ίδιο οι μετακινήσεις από την Ευρώπη και τη Βόρεια Αφρική, ναυτικοί δρόμοι υποβαθμισμένοι, προορισμένοι για μετακίνηση εμπορευμάτων. Παρ' όλα αυτά στο Ηράκλειο βρίσκουμε *Εγγλέζο*, *Παρίση*, *Γερμανό*, εθνικά επώνυμα, τα οποία ενδέχεται όμως να είναι και παρωνυμικά. Έχουμε όμως και τον Ούγγρο *Ματζαράκη*, τον Βόσνιο *Μποχινάκη*, τον Αλγερινό *Τζιζαερλάκη* ή τον Αιγυπτιώτη *Φαμελειάδη Π.* (Εικ. 9).

Εικ. 8. Ηράκλειο. Οι πόλεις προέλευσης εκτός Κρήτης.

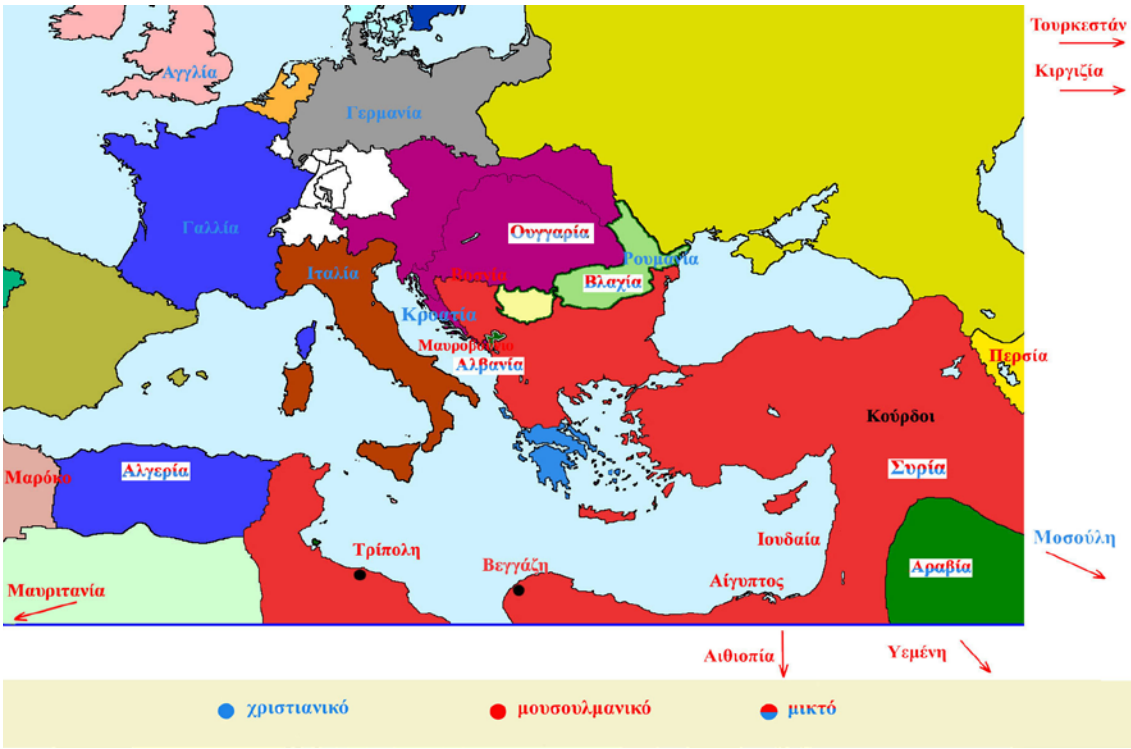

Εικ. 9. Ηράκλειο. Οι πόλεις προέλευσης εκτός Κρήτης.

Εικ. 10. Αλλοεθνείς στο Ηράκλειο. Πηγή: Αρχείο Δήμου Ηρακλείου.

Κοντά σ’ αυτούς και οι Φραγκολεβαντίνοι (Ρούσος π. Π. – Κόρπης Π. 2001), κατάλοιπα των γαλλικών διομολογήσεων, αρχικά του 18ου αιώνα και των οψιμότερων εμπορικών συμφωνιών με τη Δύση, μέσω των οποίων απέκτησαν τη δυνατότητα του επιχειρείν στο Ηράκλειο (Εικ. 10) ή κατάλοιπα της Βενετοκρατίας που μετακινήθηκαν από την επαρχία στην πόλη του Ηρακλείου.

Μαζί μ’ αυτούς Εβραίοι, Αρμένιοι, Βλάχοι, Ρουμάνοι, Κούρδοι, Σύριοι. Επίσης δεκάδες άνδρες και γυναίκες που προσδιορίζονται με το προσωνύμιο Αράπ και Αράπισσα και ένα μικρό όνομα χωρίς επίθετο π.χ. *Αράπης Αβδουλάς*, *Αράπισσα Χαβά* μαζί με ολόκληρες οικογένειες με προσηγορικό Αράπηδες, όπως οι *Ελμασάκη* και *Μιραλάκη*, αποδεικνύουν ότι οι λεγόμενοι Χαλικούτηδες ή Βεγγάζιοι (Ανδριώτης 2004, 64) δεν εγκατεστάθηκαν μόνο έξω από τα Χανιά αλλά και στην πόλη του Ηρακλείου.

Κοντά και μια εικοσάδα Πέρσες που καταγράφονται κατά κανόνα με δύο μικρά ονόματα και την καταγωγή τους, π.χ. *Αβδούλ Κερίμ Πέρσης* (Εικ. 11).

Εικ. 11. Σφραγίδα Περσικού προξενείου Ηρακλείου.
Πηγή: ΙΜΚ, Αρχείο Μιτσοτάκη.

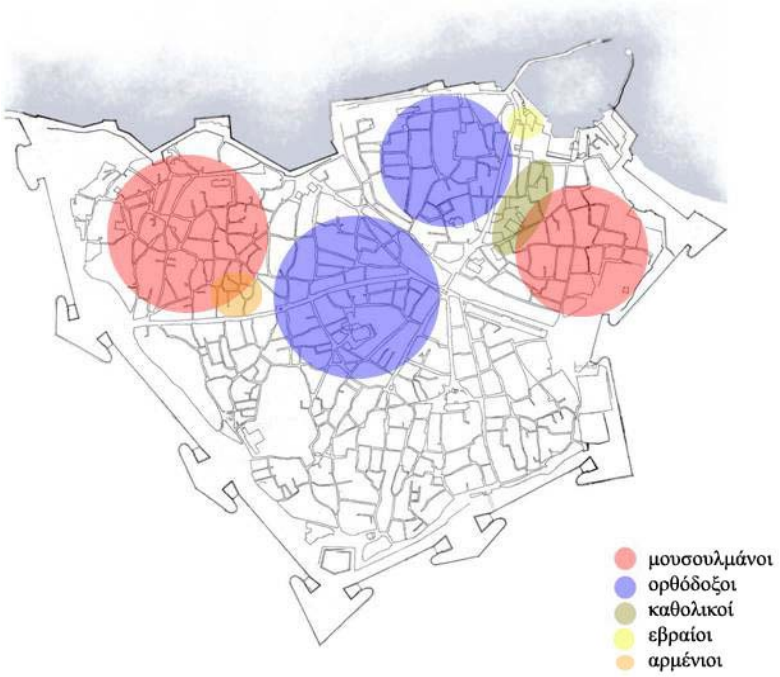

Εικ. 12. Ηράκλειο.
Η διασπορά των θρησκευμάτων.
(Πηγή: Δ. Σιδηροπούλου 2011 σε τοπογραφικό υπόβαθρο του 1900)

Συνοψίζοντας, στο Ηράκλειο τον μισό αιώνα που εξετάσαμε συνυπάρχουν ορθόδοξοι, καθολικοί και Αρμένιοι, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, διαμορφώνοντάς το σε πολυπολιτισμικό κέντρο της Μεσογείου, δημογραφικό μαγνήτη για διάφορους επαγγελματίες (Εικ. 12). Κοντά στους ντόπιους τα σπίτια κτίζουν Καρπάθιοι, ναούς και τεμένη κοσμούν Τήνιοι και Καππαδόκες λιθοξόοι και ξυλογλύπτες, το ψωμί το ψήνουν Ηπειρώτες, τα βαρέλια στήνουν Σαντορινιοί μαστόροι, το τουμπεκί φέρνουν Πέρσες έμποροι, τα υφάσματα Αρμένιοι, τους ναύλους κλείνουν Φραγκολεβαντίνοι και τους διεκπεραιώνουν Κάσιοι, ενώ τα παιδιά τους τα διδάσκουν Αθηναίοι.

Τα πατριδωνυμικά επώνυμα πολλά, οι καταγωγές ακόμα περισσότερες (Εικ. 13).

Εικ. 13. Ηράκλειο (1903). Φωτογραφίζοντας τη δημογραφική Βαβυλωνία.
Πηγή: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Βιβλιογραφια

Ν. Ανδριώτης (2004), «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη (1821-1924)», *Μνήμων*, 26 (2004), 63-94.

Ν. Ανδριώτης – Tanjuızbek (2005), «… Μηδέ Τούρκοι Τούρκοι, μηδέ Έλληνες Έλληνες υπήκοοι είμαστε: οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης 1898-1939. Από την Κρήτη στην Τουρκία», *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 335-349.

Ν. Ανδριώτης (2006), *Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16ος-19ος αι.)*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Σπ. Ασδραχάς – Αικ. Ασδραχά (1988), «Βαφτιστικά και οικογενειακά ονόματα σε μια νησιωτική κοινωνία: Πάτμος, ια΄- ιθ΄ αι.», *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα, Ερμής.

Ν. Γαρεφαλάκης (2002), *Λεξικό ιδιωματισμών κρητικής διαλέκτου (περιοχής Σητείας)*, Σητεία, Δήμος Σητείας.

Μ. Δερμιτζάκης (2008), *Από όσα θυμούμαι. Το παλιό Κάστρο*, Τασούλα Μαρκομιχελάκη (επιμ.), Ηράκλειο, Δοκιμάκης.

Β. Δημητριάδης (2003) (επιμ.), *Ο κώδικας των Θυσιών. Ονόματα και δημευμένες περιουσίες των Χριστιανών αγωνιστών της Αν. Κρήτης στην Επανάσταση του 1821*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Εμμ. Δρακάκης (2001), «Τουρκοκρήτες και Χριστιανοί: οι σχέσεις των δύο κοινοτήτων μέσα από δικαιοπρακτικά έγγραφα (1898-1900)», Θεοχ. Δετοράκης – Αλ.Καλοκαιρινός (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 147-158.

Ελευθερία Ζέη (2005), *Χώρος και φωτογραφία. Το Ηράκλειο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία. Συλλογή Μιχάλη Σάλλα*, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Μαρ. Ιδομενέως (2013), *Κρητικό γλωσσάριο*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Ηλ. Κολοβός – Μαρ. Σαρηγιάννης (2008), «Οθωμανικές πηγές για τον Κρητικό πόλεμο: μια επισκόπηση», Στ. Κακλαμάνης (επιμ.), *Ο κρητικός πόλεμος από την ιστορία στη λογοτεχνία*, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 183-214.

Ι. Κονδυλάκης (1999), *Κρητικόν Λεξιλόγιον*, φιλ. επιμ. Θ. Δετοράκης, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Βούλα Κόντη (1989), «Τα εθνικά οικογενειακά ονόματα στην Κρήτη κατά την Βενετοκρατία (13ος-17ος αι.)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, τ. 8 (1989), 143-317.

Γ. Κουρμούλης (1975), «Περί του σχηματισμού των επωνύμων των Ρεθυμνίων», *Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄ Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 153-186.

Γ. Μπαμπινιώτης (2002[2]), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας.

Αντ. Ξανθινάκης (2000), *Λεξικό ερμηνευτικό και ετυμολογικό του δυτικοκρητικού γλωσσικού ιδιώματος,* Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Ι. Νουχάκης (1903), *Κρητική χωρογραφία: Γεωγραφία, ιστορία, στατιστική πληθυσμού, αποστάσεων κτλ.*, Αθήνα, Σπυρ. Κουσουλινός.

Β. Ορφανός (2014), *Λέξεις τουρκικής προέλευσης στο κρητικό ιδίωμα*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Γ. Πάγκαλος (1955-1971), *Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης*, Αθήνα.

Μ. Πεπονάκης (1998), «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897-1899», *Κρητολογικά Γράμματα*, 14 (1998), 247-267.

Μ. Πιτυκάκη (χ.χ.), *Το γλωσσικό ιδίωμα της Ανατολικής Κρήτης: Ετυμολογία, σημασία, ορθογραφία, προφορά*, Αθήνα, Πολιτιστική και Λαογραφική Εταιρεία Απάνω Μεραμπέλου-Νεάπολη Κρήτης.

π. Π. Ρούσος – Π. Κόρπης (2001), *Οι ξένοι στο Ηράκλειο τον 19ο αι. και το παλαιό κοιμητήριο των Καθολικών*, Ηράκλειο, Μικρός Ναυτίλος.

Κλ. Σιδηρόπουλος – Εμμ. Δρακάκης (2017), «Διαβάζοντας το δημογραφικό μωσαϊκό του Ηρακλείου», Εμμ. Ανδρουλιδάκης (επιμ.), *Το Ηράκλειο και η Κρήτη από την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ως την Ένωση με την Ελλάδα (1866-1913)*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Δήμητρα Σιδηροπούλου 2011, *Η αρχιτεκτονική στο Ηράκλειο της Κρητικής Πολιτείας: Από τη σχεδιαστική σύλληψη στην οικοδομική εκτέλεση*, Αθήνα, αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Στ. Σπανάκης (1991), *Πόλεις και χωριά της Κρήτης*, τ. Α΄- Β΄, Ηράκλειο.

Ν. Σταυράκης (1890), *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήναι.

Λ. Τζεδάκη-Αποστολάκη (2005), «Οικογενειακά ονόματα Τουρκοκρητικών», *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 43-60.

Ι. Τζέμος (2003), *Τα τουρκικής προέλευσης ελληνικά επώνυμα*, Θεσσαλονίκη, Κεσόπουλος.

Δ. Τομπαΐδης (1990), *Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προέλευσης*, Αθήνα, Επικαιρότητα.

Μ. Τριανταφυλλίδης (1982), *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη.

Χρυσούλα Τσικριτζή-Κατσανάκη (1981), *Κρητικά επώνυμα επαγγελματικά και δηλωτικά τίτλων και αξιωματάτων*, Αθήνα, Δωδώνη.

Χρυσούλα Τσικριτζή-Κατσανάκη (1984), «Μερικά κρητικά ονόματα ενετικής προελεύσεως», *Ονόματα*, τ. 9 (1984), 217-222.

Χρυσούλα Τσικριτζή-Κατσανάκη (1994), «Μερικά χανιώτικα επώνυμα ενετικής προελεύσεως», *Ελλωτία*, 199-206.

Χρυσούλα Τσικριτζή-Κατσανάκη (1984), «Μερικά ρεθυμνιώτικα επώνυμα ενετικής προελεύσεως», *Ονόματα* (1984), 217-222.

Χρυσούλα Τσικριτζή-Κατσανάκη (1999), *Κρητικά επώνυμα ενετικής προέλευσης*, Αθήνα.

Αντ. Τσιριγωτάκης (2008), *Θησαυρός της Κρητικής διαλέκτου*, Ηράκλειο.

Ι. Χαβάκης (1955), «Ο κρητικός αργαλειός και τα κρητικά μεσαιωνικά και μεταμεσαιωνικά ρούχα», *Κρητικά Χρονικά. Λαογραφικόν παράρτημα 1*, Ηράκλειο.